

**ROSSIYA IMPERIYASINING XIVA XONLIGI VA BUXORO
AMIRLIGI BILAN SAVDO-ELCHILIK ALOQALARINING MUHIM
XUSUSIYATLARI (XVIII ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARI)**

Urganch innovatsion universiteti magistranti

Otojonova Aziza Jumaboyevna

Annotatsiya. Ushbu tezis XVIII asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Xiva xonligi va Buxoro amirligi bilan savdo-elchilik aloqalarining shakllanishi, institutsional mexanizmlari hamda iqtisodiy oqibatlarini tahlil qilish, arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyotlar qiyosiy-tarixiy hamda tizimli yondashuvda o'rganilib, savdo yo'llari, bojxona-amaliyot va elchilik bayonnomalarining o'zaro bog'liqligini, shuningdek mahalliy bozorlar transformatsiyasini izohlab beerilgan.

Аннотация. Данный тезис посвящён анализу формирования торгово-дипломатических отношений Российской империи с Хивинским ханством и Бухарским эмиратом в конце XVIII – начале XX века, их институциональных механизмов и экономических последствий. Исследование основано на сравнительно-историческом и системном подходах с использованием архивных документов и научной литературы. Особое внимание уделено взаимосвязи торговых путей, таможенной практики и дипломатических протоколов, а также трансформации местных рынков.

Abstract. This thesis analyzes the formation of trade and diplomatic relations between the Russian Empire and the Khiva Khanate and the Bukhara Emirate in the late 18th – early 20th centuries, as well as their institutional mechanisms and economic consequences. The study is based on a comparative-historical and systematic approach using archival documents and scholarly literature. Special attention is given to the interconnection between trade routes, customs practices, and diplomatic protocols, as well as the transformation of local markets.

Kalit soʻzlar: savdo yoʻllari; elchilik amaliyoti; bojxona tizimi; karvon savdosi; Orenburg; Xiva; Buxoro.

Ключевые слова: торговые пути; посольская практика; таможенная система; караванная торговля; Оренбург; Хива; Бухара.

Keywords: trade routes; diplomatic missions; customs administration; caravan trade; Orenburg; Khiva; Bukhara.

XVIII asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Xiva xonligi va Buxoro amirligi bilan savdo-elchilik aloqalari Markaziy Osiyo makonida iqtisodiy almashinuv, xavfsizlik va huquqiy tartibga solishning oʻzaro bogʻlangan tizimi sifatida shakllandi. Bu munosabatlar faqat tovarlar oqimini koʻpaytirish bilan cheklanmay, karvon yoʻllarining xavfsizligi, chegara nazorati, bojxona meʼyorlari, elchilar maqomi, garov va kafolatlar amaliyoti, shuningdek mahalliy hokimiyatlarning savdodan olinadigan daromadni qayta taqsimlash usullarini ham belgilab berdi. Tadqiqotning nazariy asosi sifatida “chegara iqtisodiyoti” va “institutsional vositachilik” yondashuvlari tanlanadi: bunda savdo aloqalari elchilik missiyalari orqali muhokama qilinadigan, hujjatlashtiriladigan va amaliyotga joriy etiladigan normalar majmuasi sifatida talqin etiladi. Shu sababli Xiva va Buxoro bilan aloqalar dinamikasini tushuntirishda bir yoqlama “Markaz va chekka hududlar” sxemasi yetarli emas; aksincha, mahalliy bozorlar manfaatlari, karvonsaroylar tarmogʻi, vositachi savdogarlar va chegara maʼmurlarining kundalik amaliyoti bir butun tizimda koʻrilishi lozim.

XVIII asr oxirida Rossiya imperiyasi uchun Orenburg yoʻnalishi Markaziy Osiyo bilan barqaror iqtisodiy aloqalarga kirishning asosiy darvozasi vazifasini bajardi. Orenburg chegara hududida savdo-sotiqni tartibga solish, karvonlarni roʻyxatga olish, boj olish, shuningdek elchilik missiyalarini qabul qilish va kuzatib borish uchun mos infratuzilma shakllandi; bularning barchasi davlatning iqtisodiy manfaatini “tartib” va “xavfsizlik” tushunchalari orqali huquqiy lashtirishga xizmat qildi [1, 312 s.]. Shu davrda Buxoro va Xivadan kelgan savdogarlarning huquqiy maqomi ham muhim masala boʻlib, ularning mulkiy daxlsizligi, qarz nizolari, yoʻl-

transport talofatlari va garov amaliyotini hal etish bo'yicha murosa mexanizmlari zaruratga aylandi. Diplomatik aloqalar ko'pincha savdo nizolarining ko'payishi bilan faollashganini ko'rish mumkin: elchilik missiyalari sovg'a-salom va protokol tashuvchisi bo'lish bilan birga, boj stavkalari, o'tish ruxsatnomalari va qarshi tomon hududida savdogarlarning himoyasi kabi utilitar masalalarni ham ko'targan.

Xiva xonligi bilan savdo-elchilik munosabatlari alohida murakkablikka ega edi, chunki Amudaryo quyi oqimi va Xorazm vohasiga yo'nalgan karvon yo'llarida tabiiy-geografik sharoit hamda ko'chmanchi guruhlar bilan bog'liq xavfsizlik masalalari keskin turardi. Rossiya tomoni uchun karvonlarning talon-toroj qilinishi, asir tushish holatlari, yo'l bojlarining o'zgaruvchanligi ham iqtisodiy, ham diplomatik riskni kuchaytirgan omillar bo'ldi. Shu fonda elchilik muzokaralari ko'pincha savdo yo'llarining "kafolatlangan" rejimini yaratish, karvonga hamrohlik, qo'riqlash yoki mahalliy hokimiyat tomonidan himoya yorliqlari berish kabi choralarga qaratildi [2, 278 s.]. Xiva tomonining manfaatlari esa ko'proq tranzitdan olinadigan daromad, ayrim tovarlar bo'yicha nazorat, hamda Rossiya bozorlariga chiqish imkoniyatlarini kengaytirish bilan bog'liq edi. Demak, munosabatlar "bosim" va "qarshilik"dan iborat soddalashtirilgan modelga sig'maydi; u o'zaro foyda izlovi, risklarni taqsimlash va institutsional kafolatlar bo'yicha doimiy savdolashuv maydoni bo'lgan.

Buxoro amirligi bilan aloqalar nisbatan barqarorroq diplomatik an'analarga tayangan bo'lsa-da, bu yerda ham savdo masalalari elchilik muhokamalarining markazida turdi. Buxoro shahri va Zarafshon vohasi qadimiy savdo-moliya an'analari, ulgurji bozorlar va hunarmandchilik ishlab chiqarishi bilan ajralib turganligi sababli Rossiya bilan almashinuv tarkibi ham xilma-xil bo'ldi. Rossiyadan metall buyumlar, sanoat mahsulotlari, ayrim turdagi to'qimachiliklar kirib kelar ekan, Buxorodan paxta, bo'yoqchilik xomashyosi, charm, ipak, hamda mintaqaviy qayta taqsimotga xizmat qiladigan tovarlar oqimi kuzatildi [3, 240 b]. Bu jarayonda bojxona amaliyotining o'zgarishi, ruxsatnomalar berish tartibi, savdogarlarning sud-huquqiy himoyasi va karvonlarning to'xtash punktlari tizimi muhim rol o'ynadi. Aynan Buxoro misolida savdo aloqalari mahalliy ijtimoiy

guruhlar, xususan, yirik savdogar oilalar va vositachilar tarmog'ining kuchayishiga ham turtki bo'lganini ko'rish mumkin; ular elchilik missiyalariga axborot, kredit va kafolat mexanizmlari bilan "soyadagi" hamkor sifatida xizmat qildi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining mintaqadagi harbiy-siyosiy mavqei kuchayishi bilan savdo-elchilik aloqalarining institutsional asoslari qayta tuzildi. Endi savdo masalalari ko'proq shartnomaviy normalar, konsullik amaliyoti, chegara postlari va statistik hisobga olish tizimlari orqali boshqarila boshladi. Bunda iqtisodiy integratsiya jarayoni ikki yo'nalishda kechdi: bir tomondan Rossiya sanoat mahsulotlari uchun bozor kengaydi, ikkinchi tomondan esa Xiva va Buxoro hududlari xomashyo, ayniqsa paxta yetkazib berish bazasi sifatida tobora muhimlashdi [4, 320 p.]. Ammo bu o'zgarishlarni faqat tashqi talab bilan izohlash yetarli emas; mahalliy hokimiyatlarning fiskal siyosati, yer-suv munosabatlari va karvon savdosining mavsumiyligi ham tovar ixtisoslashuviga ta'sir ko'rsatdi. Savdo yo'llari transformatsiyasi natijasida ayrim an'anaviy karvon yo'laklari chetlashib, yangi logistika punktlari va vositachilik markazlari paydo bo'ldi; bu esa hududlararo narxlar nisbatini, kredit amaliyotini va omborchilikni ham o'zgartirdi. Elchilik aloqalari mazmunan ham evolyutsiyalashdi. XVIII asr oxiri va XIX asr boshida elchilar ko'proq ramziy legitimatsiya va sovg'a almashinuvi orqali savdo uchun "yo'l ochish" vazifasini bajargan bo'lsa, keyingi bosqichda elchilik faoliyati hujjat aylanishi, majburiyatlar ro'yxati, savdo nizolarini arbitraj tartibida ko'rib chiqish kabi byurokratik funksiyalarni kuchaytirdi. Bu o'zgarish savdo madaniyatining o'zida ham sezildi: og'zaki kelishuvlar va shaxsiy kafolatlar bilan birga yozma hujjatlar, ro'yxatlar, kvitansiyalar va boj bayonnomalari ahamiyati ortdi [1, 312 s.]. Natijada savdo-elchilik aloqalari "institutlararo tarjima" mexanizmi sifatida ishlay boshladi, ya'ni Rossiya ma'muriy standartlari bilan mahalliy huquqiy an'analarning amaliy muvofiqlashuvi yuz berdi. Bunday muvofiqlashuv to'liq silliq kechmagan: ayrim hollarda boj stavkalari tafovuti, o'lchov birliklari, qarz undirish tartibi va savdogarlarning maqomi yuzasidan kelishmovchiliklar saqlanib qolgan.

XX asr boshlariga kelib, savdo-elchilik aloqalarining iqtisodiy natijalari

bilan bir qatorda, ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalarga ta'siri ham yaqqol ko'rindi. Birinchidan, tashqi bozorga yo'naltirilgan xomashyo yetkazib berish mahalliy ishlab chiqarish tarmoqlarining ichki muvozanatiga ta'sir qilib, ayrim hunarmandchilik yo'nalishlarida raqobat bosimini kuchaytirdi, boshqa yo'nalishlarda esa yangi talabni yuzaga keltirdi. Ikkinchidan, savdo kapitali va kredit vositachiligi kuchayishi natijasida bozorlarda narx shakllanishi va qarz munosabatlari murakkablashdi; bu jarayonni faqat "tashqi savdo o'sdi" degan umumiy xulosa bilan emas, balki bozor institutlarining qayta konfiguratsiyasi sifatida talqin etish ilmiy jihatdan aniqroqdir [5, 196 b.]. Uchinchidan, savdo yo'llarining boshqaruvi va xavfsizligi bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlar chegaraviy hududlarda ma'muriy nazoratning kuchayishiga olib kelib, karvon savdosining erkinlik darajasini qayta belgiladi. Shu bilan birga, Xiva va Buxoro elitalari savdo manfaatlarini himoya qilishda muzokara va moslashuv strategiyalarini qo'llagan; bu holat ularning faolligini pasaytirmagan, aksincha yangi sharoitda iqtisodiy manevr imkoniyatlarini izlashga undagan [6, 344 s.].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, XVIII asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Xiva xonligi va Buxoro amirligi bilan savdo-elchilik aloqalari mintaqaviy iqtisodiy tizimning muhim harakatlantiruvchi omili bo'lib, u transport yo'laklari, bojxona va huquqiy tartibot, elchilik protokoli hamda mahalliy bozor institutlarini yagona funksional majmuaga bog'ladi. Tadqiqot savdo yo'llari xavfsizligi va bojxona amaliyoti elchilik missiyalarining mazmunini belgilaganini, elchilik muzokaralari esa o'z navbatida savdo institutlarini standartlashtirishga xizmat qilganini umumlashtiradi. Xiva va Buxoro misolida savdo aloqalari bir xil model bo'yicha emas, balki geografik sharoit, tranzit daromadlari, mahalliy fiskal siyosat va vositachilar tarmog'i kabi omillar ta'sirida turlicha institutsional ko'rinish olgani aniqlanadi. Natijada mintaqa bozorlarida tovar tarkibi, kredit va vositachilik mexanizmlari, hamda hujjatlashtirish amaliyoti transformatsiyaga uchrab, yangi iqtisodiy bog'liqlik shakllari vujudga kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Vasil'ev A. I. Orenburgskaya torgovlya i diplomatiya na granitse s Sredney Aziey v kontse XVIII – pervoy polovine XIX veka. Orenburg: Orenburgskiy universitet, 2009. 312 s.
2. Ivanov P. P. Ocherki po istorii Khivinskogo khanstva (XIX – nachalo XX v.). Moskva: Nauka, 1958. 278 s.
3. Ahmedov B. A. Buxoro amirligi tarixi. Toshkent: Fan, 1994. 240 b.
4. Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford: Oxford University Press, 2008. 320 p.
5. Abdurahimov S. A. Markaziy Osiyoda XIX asrda savdo munosabatlari va bozorlar taraqqiyoti. Toshkent: Akademnashr, 2016. 196 b.
6. Khalfin N. A. Rossiia i khanstva Sredney Azii (XIX v.). Leningrad: Nauka, 1974. 344 s.